

Схизматик. Діти Каїна

Надсяння під час Другої світової війни. Малий Степан Дідич не мав дитинства. Була війна, прихід німців та нелюдські воєнні побори, криваві сутички між родинами поляків та українців, злидні, невизначеність. Лихо ковтало людей не пережовуючи. Боротися було марно — Дідичі виживали, як і всі інші. Продавали цеглу, таємно різали худобу, тихцем підмінюючи реєстраційні бірки, молилися крізь сльози. Якось пристосувалися, притерпілися. Та починається лиховісне переселення українців, влаштоване владою «совітів». Страх жити далі стає сильнішим за страх смерті. Степан опиняється на допиті в НКВС за підозрою у співпраці з бандерівцями. Хлопець розуміє, що тепер чекає на нього та його рідних. Юний Дідич знову шукає свої істини на хиткій кладці між польським тавром «схизматик» і радянським — «переселенець». Та у світі зла не все однозначно.

СХИЗМАТИК
ДІТИ КАЇНА

*від переможниці конкурсу
«КОРОНАЦІЯ СЛОВА»*

ТЕТЯНА ПАХОМОВА

ТЕТЯНА ПАХОМОВА

СХИЗМАТИК
ДІТИ КАЇНА

Роман

ХАРКІВ **КЛУБ**
2021 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЯ

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2021

ISBN 978-617-12-8704-4 (epub)

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Дизайнер обкладинки Євген Вдовиченко

Пахомова Т.

П21 Схизматик. Діти Каїна : роман / Тетяна Пахомова. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. — 336 с.

ISBN 978-617-12-8460-9

Надсяння під час Другої світової війни. Малий Степан Дідич не мав дитинства. Була війна, прихід німців та нелюдські воєнні побори, криваві сутички між родинами поляків та українців, злидні, невизначеність. Лихо ковтало людей не переживуючи. Боротися було марно — Дідичі виживали, як і всі інші. Яюсь пристосувалися, притерпілися. Та починається лиховісне переселення українців, влаштоване владою «совітів». Страх жити далі стає сильнішим за страх смерті. Степан опиняється на допиті в НКВС за підозрою у співпраці з бандерівцями. Хлопець розуміє, що тепер чекає на нього та його рідних. Юний Дідич знову шукає свої істини на хиткій кладці між польським тавром «схизматик» і радянським — «переселенець». Та у світі зла не все однозначно.

УДК 821.161.2

© Пахомова Т. Р., 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2021

Частина I. Гора Черепків

Свиня борюкалася, мов чортяка перед сповіддю. Брудна туша смішно здригалася, намагаючись перевернутися зі спини й зіп'ястися на ноги. Куди там: задні ратиці навіки застрягли в міцних руках Зоськи, а передні, сидючи зверху, стискував гострими колінами Йван.

— Ціхо, Фрося, ціхо... Зараз, почекай, добре тобі бендзє, то єст бардзо добра вудка... — крєктав жилавий чолов'яга, вминаючи куцьку в долівку.

Йван щосили тримав правицею палицю між зубами Фросі, а лівою намагався влити у вищирену пащеку самогон. Свиня хрипіла, самогон булькав і витікав, але господар був неблаганний. Десятирічний Степко стояв біля дверей на сторожі, нажахано спостерігаючи за потугами батьків.

— Хр-р-р... І-і-і... Уф-ф-ф... — просилася Фрося.

Світло маленького недогарка свічки коливалося в такт. На стіні збоку химерні чорні тіні витанцьовували свій чаклунський шабаш. З глибини хліва зблискували перелякані очі корови Красної і меншого підсвинка. Збуджено пофиркував кінь.

— Курвий син той наш кіт... Такого баняка звалив... — скрушно примовляв Йван.

Великий чавунний баняк упав і розколовся день перед тим, зіпсувавши звичний план тихого свинячого вбивства.

— Так би насадилисьмо баняк з попелом на морду — і тихо, і скоро, і горілка була б моя... Добре диви, сину, чи там нікого нема... А то дасть немец твоїм батькам по двадцять п'ять палиць по єдному місцю серед села, ще й свиню забере, — з придигом примовляв батько, вкотре перехилиючи сулію над свинячим рилом.

Хлопчик виглянув у шпарину: довгі лемківські хатини сусідів з осудом витріщалися темними вікнами. Здавалося, що всі не сплять, а напружено виловлюють незрозумілі звуки з полотна ночі. Знайомі за дня високі пагорби стали примарними чорними котами з вигнутими спинами і готувались до стрибка в бік їхньої хатини. Чіткі контури кущів і дерев перетворились на їхні пазури. Десь там, унизу, по-березневому шумлива річка Молочка розказувала всім, що робиться в їхньому хліві.

— Цо, боїшся? — відчула Зося синів настрій. Жінка кинула на Степанка усміхнений погляд. — Не бійся. Єще не длуго. Куця померла п'яною, тихою і щасливою: дивна свиняча посмішка так і не зійшла з рила. Тварина не відчула гострого леза ножа. Її гарне ймення — Фрося — перейшло до схудлого за зиму підсвинка. Тепер настала його черга і сп'яніти, і отримати найголовнішу спадщину від Фросі Першої. Іван обережно зняв з вуха зарізаної свині кульчик — шматок резини з видряпаними числами — і переставив на вухо молодій свинки, кинув погляд на жінку, перехрестився. Дружина зосереджено кивнула. Їхня свиня не належала їм, ні корова, ані молодий підсвинок. У Волі-Розвинницькій, як і в Ярославі неподалік, як і в усій Польщі, уже другий рік усе належало війні. Перший рік війна взяла добре за горло. Але час навчив, як виживати... Софія Дідич боялася війни. Боялася, що втратить свого Івана. Чи, може, й не втратить, а отримає каліку, такого, як старий Дозько з другого боку гори — неохайного одноногого лахмітника, що не міг ні зорати поля, ні накосити корові і в безсилій люті все норотив дати костуром по спині своїм дівчатам, котрі були і за коня, і за орача. Та й на ту бідосю і хлопці не поспішали в зяті йти.

— Та війна, що колись була, забрала не тільки ногу Дозька, а ще й щастя в його дівчат, — співчутливо переговорювалися селянки. Новина, що знову почалася якась там війна, вийшла з єдиного сільського телефона у дворі старого графа Дідушицького й неспішно пішла поміж сотнею халуп по пагорбах.

— Кедись на війну коні забирали, — стривожилася сусідка, полька Марія, бо її чоловік Тадеуш був їздовим у графа.

— ...А коні і солдати їсти хочуть, — доповнив новину вдома Іван. — А ячменю маємо тільки для нашого коня.

— А цо, як тебе заберуть? А наша дитина що буде їсти? — Зосьці найбільше боліли рідні. — Та й поляки ще якусь роботу надібають, у графа на фільварку чи в Ярославі, а ми...

— Ми не одні такі, мати. А цо має казати Антон Пйонтка? — Іван сидів на лаві й мимоволі нервово стискував широкі шорсткі долоні. Антон Пйонтка був мірилом власних достатків для кожного українця Волі-Розвинницької. То була межа, за якою не хотів опинитися жоден з трохи більше п'яти сотень місцевого українського люду. Ніхто не знав достеменно, скільки в нього дітей, бо й мало хто їх бачив. Улітку

вони ховалися від цікавих очей за хатою, а взимку стояли по троє-четверо на кожному підвіконні трьох вікон довгої хатини в подертих сорочинах і сумно дивилися на тих одягнених і взутих однолітків-щасливців, які спускалися на санчатах з гір. Старі черевики перейшли Антонові від покійного діда. Вони бачили болото, спеку, швацьку дратву і пам'ятали перший поділ Польщі, а ще й, може, плавання Ноя. Щороку Антон перев'язував їх свіжими пасами зі свинської шкіри. Ті підсихали й стягували геть діряві черевики, Антон ледве пропихав у них пів стопи і смішно волочив ноги з виставленими порепаними п'ятами — тому й Пйонтка. Якщо була біда в усіх, то в Антона — біда чорна. Тепер її примара нависла над кожною сільською хатиною. Люди з острахом чекали новин. Десь за тиждень вересневий ранковий туман розігнала вантажівка з німецькими солдатами, що зупинилася перед маєтком графа, а за трохи під'їхало легкове авто з офіцером і приземистим чоловіком в окулярах з купою чемоданчиків. Графська прислуга побігла по селу скликати людей.

— Здається мені, що то син нашого пана Михальчука, — нахилилась до Софії сусідка Марія, полегшено зітхнула й перехрестилась.

Хоч офіцер був усміхненим і мило поплескував по плечку кожного з вісімнадцяти дітей графа, напруга в натовпі не спадала.

— Видиш, до графа єст добрий, то й до нас таже бендзє, — заспокоювала не то себе, не то сусідів Марія.

— Що, нові порядки прийшли юж до нас? — збоку біля Дідичів стала Анеля Світальська, сестра Софії, зі згорбленою матір'ю попід руку.

— Ціхо, ціхо, — засапано видихнула стара Сташка. — Вже гірше, ніж є, то не буде...

Нарешті люди зібралися. Напружену тишу очікування розривав гавкіт сільських собак. Той охриплий неврівноважений хор гнав від людей спокій. Дітлахи, яким було наказано сидіти вдома, цікавими горобчиками сиділи на ближніх тинах. Офіцер неквапно ходив по колу, інколи зупинявся й уважно вдивлявся в обличчя. Не відводить погляду, спокійний — то поляк. Латана-перелатана одежа, опускає очі додолу — українець... А ось ці, що стоять відособлено, — гм...

Нарешті офіцер заговорив польською мовою:

— Тепер Воля-Розвинницька є власністю великої Німеччини, — обвівши поглядом натовп, продовжив: — І не тільки власністю, а й буде під захистом і законами Німеччини. Ми хочемо встановити

новий порядок в усьому світі, і ви мусите прийняти нові правила нашої влади. А не хочете, то... — артистично змахнув правицею — різко клацнули автомати, і холодні дула завмерли, націлившись на селян.

Обличчя солдат були байдужими. Люди залякли. Одноногий Дозько кркнув і впустив з переляку один костур. Хтось від перенапруження голосно пукнув. Пан офіцер посміхнувся:

— Бачу, що зрозуміли, — добре, добре... — протягнув задоволено. — Отож... — знову легкий порух руки — і перед натовпом став Філько Михальчук.

Офіцер поклав руку на плече кремезного вусатого чоловіка.

— Ви добре знаєте, що то є ваш староста, або солтис Волі-Розвинницької. І не тільки староста, і не тільки мій тато, якого я дуже поважаю, — зробив офіцер павзу і приязно глянув на Філька, — а тепер ще й очі і голова німецької влади тут. Прошу, тату... Пшепрашам, пан Теофілій... Пан солтис має щось важливе сказати. Філько по-бичому крутнув головою, вийшов уперед, прокашлявся й почав:

— Війна — то єст молоді хлопаки, які мусять добре воювати і добре їсти, знаєте то? — не то спитав, не то ствердив солтис.

Натовп слухав низький упевнений голос Михальчука і не зводив очей з його чобіт. Гарні блискучі халявки, добротна м'яка шкіра — кращі ніж у графа...

— Тепер кожна хата мусить здати вісімсот літрів молока, двісті яєць і двадцять кілограмів м'яса — така вимога військового часу. Кожен місяць приїздитиме з Ярослава хтось із перевіркою. Ми разом ходитимемо по хатах і перевірятимемо, чи вся худоба на місці. Шкіри із забитої худоби будете возити до Ярослава, там за них даватимуть сахарин або горілку чи взуття, так що не працюватимете чисто задурно. Без мого відома і дозволу тепер не ріжете жодної свині чи теля: то буде злочин проти Третього рейху, зрозуміло?..

Натовп випустив дружне розпачливе зітхання і знов завмер.

— І не треба мені казати, кілько в кого ротів у хаті і в кого яка біда: в кожного діда своя біда, всі то знаєте добре, і я таже то добре знаю, — наче читав людські думки солтис. — То треба зробити, як не хочете мати ще більшої біди, розумієте? Віднині жорнами зерно вдома теж не мелете — лише на млині — і десятину віддаєте...

Юрма застогнала вдруге.

— Холера ясна, — не стрималась Анеля і закусила кінець хустки, щоб не сказати більше.

— Ну і щоби не малисьте спокуси не послухатися, то скажу вже і тут: кожна корова, кожна свиня буде мати кульчик на вухо з номером. Зловлю того, хто меле тихцем, — заберу і жорна, і корову. Заб'єте свиню без дозволу — всю тушу конфіскуємо... і двадцять п'ять ударів по голій дупі привселюдно. — Теофілій із запханими за широкий пояс пальцями дивився з-під лоба на людей.

Нові чоботи порипували, готові рушити в бік того, хто не згоден. Згодні були всі: то був переможець, за яким сила... і шкіряні чоботи.

— Пшепрашам пана солтиса... — деренчливий тоненький голос корчмаря порушив гіпнотичний стан натовпу. — А як хто не має ні корови, ні свиней, то як буде? — старий Давид звично терпляче всміхався, як до відвідувачів свого шинку.

Солтис запитально глянув на сина.

— А як то буде? — перепитав офіцер. Він наблизився до Давида і з відвертим презирством розглядав його й нечисленну купку євреїв. — А буде ніяк. Розумієш, юдо?

Давид втягнув голову в плечі й потупив погляд.

— Я дам, я дам, що зможу... — голос шинкаря затремтів.

— Що можеш? — глузливо перепитав офіцер. — Та не можеш, а маєш. Усе віддаси, все. Ну, але то трохи зачекає. Трохи, — підкреслив, і посмішка перетворилась на гидливу гримасу. — А тепер наш пан доктор має провести медичний огляд усіх жителів села, від десяти років і старших, — обернувся до приземистого чоловіка в окулярах. — Усіх, крім юдів, — додав, глянувши на старого Давида, і різко змахнув рукою в бік автоматників — кілька солдатів погнали євреїв до домівок. — Добре, же ми худобу маємо, не? — не стрималася балакуча

Мариля. — Видиш, теперкай у них все заберуть.

Зіщулена Софія мовчки хитнула головою. Вона завжди була згодна зі всім і всіма, навіть якщо не згодна. Степанко — єдиний стовпець її непослуху. Все інше — то таке... Можна поступитися.

Майже шість сотень людей тепер терпляче стояли перед входом до польської школи.

— Скільки жиємо, а доктора перший раз повиділисьмо, — стиха переговорювались люди.

Молодим було цікаво, старшим — лячно. Ті, що виходили, нічого не розказували, якось зіщулившись, поспішали до своїх домівок. Настала черга Дідичів зайти. На партах лежали дивні металічні інструменти. Лікар вправно затискав голови чудернацьким, вигнутим дугою циркулем, вимірював череп, а металічною стрічкою — відстань між очима, висоту лоба і ширину обличчя. Солдат-помічник педантично визначав зріст, довжину рук, ніг. Інший ретельно записував.

— Ми з тобою, Зосько, як худоба якась. Може, нас не приріжуть, що? — сумно посміхнувся Іван, відійшовши від школи.

Холод від тієї металевої стрічки залишився на чолі і тривожив душу.

— А для чого? Ні сала, ні м'яса не маємо. Хіба на німецьке мидло підемо, — віджартувалася дружина.

Степанко аж зупинився й округлив від переляку очі:

— Я не хочу на мило, що ми німцям такого зробили?

Батько всміхнувся до малого:

— Видиш, сину, яка справа то є цікава: світ — зовсім як та самісінька школа, де ми тільки-но були. І є на світі дві кляси люду, тільки дві, холера ясна: ті, що командують, і ті, що їх мусять слухатися. Одні ходять до першої кляси, решта — до другої.

— То зовсім як в нас в польській школі? — здивувався малий. — Три роки треба ходити до другої кляси, а три роки — до третьої?

— Так, але люди попадають до тих клясів єден раз на все життя. Не маєш ні пістоля, ні злотих — не матимеш сили в цьому світі: друга кляса, кляса овець. І двері до першої кляси закриті навічно.

— А як я не буду слухатися тих командирів?

— О-о-о... То до тюрми підеш... альбо буде з тобов, як з Іваном Крілем і його родиною.

— Матка Боска, Єзус Христос... Нех Бог боронить, — перехрестилася Зоська.

Степанові від того спомину пішов мороз по шкірі. Хоч ще був зовсім малим, але та страшна картина засіла в голові навіки: широка лава, а ній — скривавлений Іван... Мертвий. Шкіра звисає пасами. Лице в страшних синцях. Чорні великі мухи... Ледь чутний шепіт-шелест жіночих голосів навколо:

— Зельонка... То Зельонка зробив з ним... За кропиву на межі... Тс-с-с...

Графський гайовий поляк Зельонка не відчував за собою вини за те, що вбив Івана: нема чого збирати кропиву коло графського лісу. Ну і що, що майже на своєму городі. Граф своїх поляків у біді не залишить. Що, дарма звозила їх графська родина сюди майже сотню літ з Великої Польщі, давала роботу на фільварку, кращі земельні наділи, офірувала на костел? Адвокат графа довго відстоював у суді правду — свою, графську. А по тому старший брат аж позаздрив мертвому Іванові: власну корову довелося продати, щоб віддати судові витрати за гріх брата, жінка голосила і кляла покійника на все село. Опісля ніхто не випускав коней на нічний випас: зайдуть на панську стерню — доведеться відробляти на жнивах. Ні ягід, ні грибів, ні хмизу, ні кропиви на узліссі графського лісу ніхто більше не збирав.

Та війна не потребувала смерті маленьких сіл: вони мали бути придушені, але живі, щоб годувати решту божевільного світу, який мусив стати інакшим. Солдати поїхали, і село видихнуло з полегшенням. Поки втрати були невеликі: єврейські сім'ї чогось вивезли, як і майже все їхнє добро. Були люди — і нема, наче й не жили поруч. Лиш саморобна лялька маленької Ханни осиротіло дивилася в небо очицями-намистинками з осінньої калюжі. Сільські жіночки навіть втішались: не будуть тепер чоловіки останні злоті в корчму нести. Поки нова війна видавалася не страшнішою за звичний передновок, а завтра... А до завтра треба просто дожити: хто зна, може, й швидко закінчатся ті незрозумілі зміни. Та за тиждень війна нагадала про себе: солтис Михальчук і гайовий Зельонка почали обходити селянські двори. Рев худоби, квичання свиней супроводжували їхній перехід від хати до хати. Перелякані тварини завертали навіженими від болю очима і за мить стріпували новими гумовими пластинами-кульчиками. У синій шкіряний зошит солтис Михальчук, слинячи час від часу хімічний олівець, дбайливо занотовував: у кого, що, скільки і яке приблизно по вазі. Господині плакали і притискали до себе дітей. Газди мовчки бралися за сокири і затято рубали дрова до ночі.

— Вважай, Йване, жеби всі яйця, молоко, м'ясо поздавав, — ковзнув строгим поглядом по Дідичу солтис. — Від завтра бідони стоятимуть біля графського двору, — обернувся до Зоськи.

Усміхнена, але бліда Зоська кивнула. Кутики вуст тремтіли, бо страх голоду заходив у душу.

— То вам еще пощастило, що тільки одну дитину маєте, — кинув староста погляд на принишколого Степанка.

— Ги-ги... — видав Зельонка, зблиснувши металічними зубами. Йван умить став як заграва. Зосьці щось зойкнуло всередині. Сусід Тадеуш, що допомагав тримати худобу, недобре посміхнувся. Пригладив пшеничного чуба. Вичекав, коли влада пішла за поріг, поплескав Івана по плечку:

— Що, Йвасю, малисьмо корови як корови, свині як свині, а тепер видиш, які файні кобіти з кульчиками дісталисьмо? І то вже не наше... Може, еще нових жінок нам дадуть? — підморгнув до Зоськи. — Тепер мусите кожна хлопа в зад цілувати. Важкі часи настають, важкі... Пішли, Йване, до мене, втопимо свою біду... Мочені яблука юж добре вквасилися, ходи...

Степанко спав, укритий теплим кожухом. Софія молилася. Скоро їй буде непереливки. Той Тадеуш, хитрий лис, завше намовляє Йвана... Зараз її Іван буде геть не її... Та вже й не молилася: була думками десь біля Матінки Божої і просилася до неї. От і чоловік. Голосно ввалився в хату і впер дикий погляд у принишколу дружину. Волошкові за дня очі відливали крицею.

— Не треба, Іване...

— Треба, треба. Вистачить, жеби наді мною хлопи сміялися.

— Хоч не тут... Не ту-у-ут...

Софія добре знала, що таке передновок: майже місяць після того, як зійшов сніг, не можна було дивитися нікому в очі — ні тільній корові, ні свині, ні мовчазному чоловікові, ані єдиному синові Степанкові. То були очі голоду, і вона відчувала себе винуватою перед ними всіма. Жінка старанно вишукувала молоду кропиву поміж кущів, запарювала, і заправляла жовтим прогірклим салом з часником, і втішено дивилася, як двоє її рідних чоловіків смакують нехитру страву.

— Мамо, а ти чого не їси?

— А я вже поїла раніше, — усміхалася Зоська.

Йван лише кидав мовчазний погляд на маленьку худеньку дружину й не питав нічого. Вичікував, коли малий оближе миску і піде за поріг. Тоді рушав за ним, залишаючи після себе дві-три ложки липкої зелені — Софії вистачало, щоб рухатися й усміхатись.

— Матка би таже хтіла мати такі чарни влоси, — не раз повторювала білява Зоська, пригладжуючи неслухняне Степанкове волосся. —

Добре, що ти єст еше малий, — додавала тепер жінка.

Таки найдорожчий у світі її непослух Степанко! Пружина, яка вистрілювала в ньому з кожним «треба» чи «мусиш», уперто не хотіла слабнути. Йому ж до безтями подобалося її розтріпане біляве волосся, зарум'янене обличчя, а особливо — очі. Коли вона сварилася, вони ставали більшими. Але вона все одно була добра й нагадувала білу хмаринку з синіми краплинами неба. З таких не буває дощу.

— А я хочу бути юж великим, — сині очі Степана дивилися серйозно.

— Не, не треба тобі того, сину. Я так люблю тебе, Степку... Ти еше малий, не розумяш тего. А тепер, хто єст велький, той юж на войну ідзе. А там ніхто нікого не любить, разумяш? Там альбо життя, альбо — смерть. Там тільки вбивають і калічать молодих хлопців... А їхні матки вдома плачуть. Не є то добре, — зітхнула мати.

— Але я не буду вбивати і калічити. Я буду там сильним... і матиму сильних товаришів... і ми з ними всіх поганих людей виженемо в болото... чи до моря... І вони собі нех по морю пливуть далеко від нас! — запально розмахував руками Степанко.

— То не та война, цо ти бавишся з інними хлопаками, кеди корову пасеш, — усміхалася Зося і, перехрестивши сина, вкотре сказала: — Малий ти єст... Бережи тебе, Матка Боска і Єзус Христос. Біжи до Владка і Тимка, бався. Тільки ніц не розказуй про те, що ми свиню зарізали, добре? То не можна нікому знати, бо прийде солтис і забеже все м'ясо і сало, і будеш голодний.

— Добре, — кивнув Степан. — А Марціну можна сказати?

— Марціну можна, але дуже ціхо, жеби ніхто не чув.

Та улюбленець Степанка рудий Марцін вже й так усе знав. Трирічний котяра знав геть усе: коли мають пригнати з пасовища корову і доїти її, де Зося заховала глечик з солониною для найгірших часів, чи те, що в його господарів уже закінчуються припаси і треба рушати на мишкування. У березневих війнах кохання суперник протягнув зубами по його морді, і тепер Марцін мав довгий шрам з одного боку, тож крива усмішка довершувала образ наглого і витривалого кота. Він дозволяв Степанові себе гладити й уважно слухав малого довгими прохолодними вечорами. Зле бути одному...

— Знаєш, Марціне, а теперкай ні ковбаси, ні вудженини не буде, — малий скривився і звернув погляд вгору. Кіт підняв морду і примружив очі. Ця картина спогадів була незабутньою і найкращою... На ті

вишневі кільця, що обліплювали верх комина під самісінькою стріхою перед Різдом і Великоднем, обоє любили дивитися довго і незмигнуто. Так пахнув рай, до якого готувалася втрапити мати, що особливо довго молилася перед святами. Степанко теж бубнів поруч слова молитви, які мала почути сумна Матінка Божа в красивому зеленому платті і з відкритим пораненим серцем. Вона не хотіла м'ясного, бо жила на небі, де було всього вдосталь, але ковбаса з-під стріхи опускалася лише двічі на рік, в особливі дні на честь її маленького сина, якого вона тримала вільною рукою. Поруч, на другому образі, він був уже великий і теж мав скривавлене відкрите серце і серйозні очі. Молитва була перепусткою до ковбаски... Степан сподівався колись таки бодай одним оком побачити те місце, де багато їжі і не треба пильнувати, як на землі, коли хоч трохи дозріє зерно чи черешні в графському саду. Йван молився лише зранку, швидко і з опущеною головою, далі голосно зітхав і зі словами «Один кінь юж помолився, а другий чекає» рушав до роботи, бо той хліб насущний, який просили в Господа всією родиною, приходив важкою працею на двох гектарах поля.

— Мамо, а для чого ми молимося? — не розумів Степанко того щоденного стояння на колінах перед образами. Одного разу, коли нікого не було в хаті, навіть перевертав ікону і дивився, чи нема там ззаду тих очей і вух, якими Бозя все чує і бачить, як казала мати.

— Для того, жеби ти був доброю дитиною, любив інших, і тоді Бог любитиме тебе, — витерла руки в запуску Софія і перехрестилася. Малий замислився. Він любив маму, тата, тіток, дядьків: вони всміхалися до нього, запитували, як справи, а дядько Стах Світальський, чоловік тітки Анелі, навіть подарував глиняного свищика... Владка і Тимка — з ними можна було голяка весело стрибати в річку, бігати наввипередки... Чесю Щигельську — в неї такі гарні ямочки, коли сміється... Кота Марціна — він був найліпшим другом узимку... Та чим же кращі ті намальовані поранені люди? — Але вони мене не знають і ніколи не бачили. І я їх теж. То чого я маю їх любити, а вони мене?

— Бо то є такі люди, які добре знали, як треба жити, і ту правду залишили інним людям, розумієш? — запитально глянула на сина Зося.

Малий заперечливо мотнув головою:

— Не, не розумію. Як вони казали правду, то чому в них серце зверху? Вони померли чи живі?

— Юж померли. Єзус Христос помер на хресті. Йому цвяхи забрили в руки і ноги. Але через три дні він став живий і пішов на небо. Тепер на нас дивиться з неба і вшистко знає, що кожен з нас робить. Мусимо любити кожду людину, як Христос, розумієш?

— А Іван Кріль як помер, то чого не пішов на небо? Та й чого з Ісусом таке зробили? Чого він помер, як всіх людей любив? — ніяк не міг уторопати хлопчина.

— Малий ти єще єст, — сказала мати. — Часом легше вмерти, як зло на всіх людей носити із собов. Воно тоді як той камінь, що душить тебе зсередини, тільки росте й росте. Тобі стає заважко — ти кидаєш ті камені в людей. А як ти добрий до людей, то й вони стають добрішими, розумієш?

Степан згідливо кивнув. Він нічого не розумів. Мати це побачила, зітхнула і, вкотре промовивши: «Малий ти єще єст», — рушила доїти корову.

Краса шумно випустила повітря. Велика годувальниця відчувала, що вони з господинею найважливіші в цьому голодному світі. Молочні цівки вдарилися в стінки відра, задаючи ритм думкам. Насправді Зоська не знала, як жити інакше. Вона робила те ж, що тисяча поколінь до неї. Батьки дали життя. З ним — мову, а коли навчилася ходити — серп. Маленьку хвалили: як досить нажала, напряла — «Вчися робити, Зосю, матимеш що їсти». Розпалювала грубу, молотила, молола, пекла хліб — усього навчилася від них, з діда-прадіда. Робиш добре, Зосю, — живи-терпи... Одружилася — бо так треба. Щоб їсти і мати дитину. Їжа одному дається надто важко. Та й для жінки то є щоденна кара небесна: пів дня вариш, ще пів дня думаєш, що і з чого приготувати завтра. Де ті ружі-мальви, які так любила дівчиськом? Тепер і глянути на них ніколи: піч, поле, хлів — довгий і важкий ланцюг до маленького баняка. Живи-терпи... Молилася, як і батьки. Щодня піднімала очі на образ і розуміла, що був хтось, кому боліло більше ніж їй — після сіна, прання, рубання дров, удару чоловіка. Терпи... Дивилася на тих, хто страждав, і страждала сама. Хоча... Кілька літ свого життя віддала б, щоб хоч один день у такій гарній зеленій сукенці походити, як Матінка Божа на образі. З пахучою ружею збоку. Щоб Йван зупинився і замилювався нею довго-довго, як колись.

І їсти не хотів ніхто б... Де, де однеєнка днина того раю? Їжа, діти, страждання, терпіння — просте земне коло. Надто земне. За нього — зась: усі так живуть. Усі бідують і терплять. І ти, Зосю, терпи... Лише молитва давала надію, що все буде добре. Що не захворіє Степанко. Що будуть ще діти. Що не заслабне худоба і дотягне до весняної паші й не доведеться ставити підпорки, щоб не впала, бо охляла за зиму, як два роки тому. Що дотягнуть до нового врожаю... Так, не знає вона, що сказати синові. Знає те, що колись їй сказала мама. А часом — священник. Він знав більше про життя Ісуса і його матінки, бо мав товсту Біблію і вмів читати. Молитва заспокоювала жінку. Та й треба підносити очі туди, де краще. Бо як очі будуть лише в болоті, то воно знайде й у душу. А того болота навколо — о-о-о... По вінця. А для дівчат воно зачароване якесь. І чого не народилася чоловіком? Вони ще якось могли вирватися з того заклятого кола — до Львова. Там, кажуть, митрополит Андрей Шептицький дбає за українських хлопців: відкрив ремісничі школи, то вже не пропадуть, здибеться кусень хліба. Антон, Йванів небіж, уже цілий рік вчиться на токаря у Львові. Колись і Степко, дай Бог, попаде туди... Але то для чоловіків. Для жінок — поле, діти, кухня і вічна тривога. І молитва, щоб ті переживання хоч трохи приглушити. До костелу не ходить, бо хрещена в греко-католицькій церкві в Полнятичах. У Волі-Розвинницькій є костел, але для поляків. А хто — поляки, хто — не поляки? Час замісив мову з бажанням вижити і потрапити в милість до графа. Милість — і не милість зовсім, так, швидше, хомут, робота. Не годен все-все для родини зробити в полі і в хліві, ще й грошей час від часу треба... Тож усі, всі говорять польською мовою, хоч справжніх поляків «з крові й кості» трохи менше половини. Лише кілька старих ще можуть розмовляти українською. Та й ікони однакові: що в сусідки Марилі, польки й католички, що в неї, українки і греко-католички. Тільки греко-католицький священник, отець Ярко, українською мовою службу править. Поляки ж мають свого ксьондза, а він гоноровіший: нігди на вітання українців не відказує, лише киває, як гусак чванливий, у своїй білій мереживній накидці. Напевно, тому, що більш учений: католицька служба вся по-латині. Тих кілька кілометрів до Полнятич долала лише десяток разів на рік: на великі свята чи коли було сухо.

— Зосько, ти тут? — стала на порозі хліва осаниста Анеля Світальська. — Так файно нині надворі, втікай вже звідти. — Анеля

розкинула руки й задерла голову до сонця. — Вже би-м так і полетіла, а чи покохалася, як десять літ назад, коли ще стільки на плечах не носила-м...

— О, сестро моя дорогенька! Весну почула, як та кицька? — втішилася Софія, обтираючи руки. — Добре, що прийшла. Як там наша мама? — Та... — махнула рукою Анеля. — Краще б світу і сонцю раділа. Але того вже, видно, не буде. Всі думки за мертвих. Як ти жиєш, то будь жива, а не: тіло — туткай, голова — тамкай! Єще не може перенести смерть Катажинки. Уже скоро рік буде, а вона... Плаче і молиться, молиться і плаче...

Дві молодиці скрушно зітхнули. Наймолодша сімнадцятирічна сестра Катажинка була слабосилою, а останні три місяці свого короткого життя безупинно кашляла з кров'ю. Зате в труні лежала така гарна... Степанко, якого виняньчила змалку, все тримався за її руку, доки віко домовини не забили цвяхами.

— Ну, може, їй там буде ще краще, ніж було тут, — Анеля перехрестилась і заправила біляве пасмо. — На, принесла тобі трохи бобів і картоплі, — простягнула Зосьці невеликий клуночок.

— О, дуже дякую. Ходи, і я для тебе щось маю, — по-змовницьки підморгнула Зоська.

Втішена Анеля палко поцілувала кусень сала і, замотуючи в полотно, примовляла:

— Як то добре... А то моя Бася аж плаче, так чогось ліпшого хоче. А що ти, як дитині сім років, дуже поясниш? Збишеку одинадцять, то їсть усе, що поставиш, а Бася... Сама знаєш... А ви ту справу добре зробили, ніде й сліду нема, — пильно роздивилася навколо. — А сусід наш, Бронек Зборовський, — по-змовницьки заговорила молодиця, — вчора десь свиню не втримав, то вона як вилетіла з того хліва... Уся чорна від попелу, справжнісінька чортиця! Харчить, ще й довгий ніж з неї стирчить. Тітка Бульбашиха, як зовіділа ту картину, налякалася, що втікала так прудко, як замолоду не бігала! А Бронек за куцькою — брудний, розхристаний, — згадуючи ту картину, Анеля аж засміялася. — А добігла не будь-куди, а до двору нашого солтиса! Акурат там і впала. Треба ж таке! Ото вже не до сміху тепер — ні Бронеку, ні його чотирьом дітям...

Софія мовчала і якось цікаво дивилася на сестру. Анеля зрозуміла:

— Та не переживай, не переживай, тс-с... — приклала пальця до вуст. — Не проговорюся нікому. Дурна я чи що? Скажу вдома, жеби їли і ніц не питали. Хіба матері, що? Та, — махнула за мить рукою, — і матері не треба того знати. Якась така тонкосльоза стала: зле — плаче, добре — плаче, гм, — стонула плечима молодиця. — Та й сама вона зрозуміє: знає, що я до тебе пішла. Бувай, сестро!

Статечний Бронек Зборовськи тримався до останнього. Поки Зельонка не наказав спустити штани і лягти на широку лаву посеред майдану. Далі хлоп як здурів:

— Ти, курво! — кинувся до солтиса Михальчука і схопив його за барки. — Ти... То є моя свиня, для моїх дітей! Моїх, розумієш, моїх, курво! Всю, всю свиню ти забрав! Цо, може, забереш моїх дітей собі й годуватимеш? — Зельонка зі шандаром ледве віддерли знавіснілого чоловіка від старости.

Теофілій бридливо стріпнув одержу й мовив:

— Мав силу діти зробити, май силу і робити, зрозумів? А не: як до раю, то скакаю, а драбину до нього нех хтось тримає. Не буде так! В'яжіть порушника!

— Ні, ні, пане солтисе... Не треба, не робіть того! — упала в пил майдану Тереза, дружина Бронєка, і поповзла на колінах до Михальчука. — Пробачте нам той гріх, прошу... — обхопила солтиса за чоботи.

— Стань, Терезо, — Михальчук був невблаганний, — з того ніц не буде. Має бути і тобі, і іншим наука.

Жінки в натовпі плакали. Чоловіки стояли з кам'яними обличчями.

Палиця в руках гайового Зельонки зі свистом розрізала наелектризоване повітря і голосно чвакнула на сідницях Бронєка.

— Курва! — завив Бронек.

Зельонка вищирився і вдарив знову.

— А-а-а! Прийде час і сонце!.. — задихаючись, кричав Зборовськи. Знов удар.

— ...сонце засвітить на моїй вулиці... — удар зупинив Бронєка знову, — а ти... ти землю будеш в губі мати, Фільку!

Філько нервово крутнув головою.

— Дай йому ще дві палки, щоби досить не патякав, — мовив і глянув з-під лоба на натовп: усе, тепер у селі буде порядок.

Через день, несучи молоко до графського двору, Зоська завернула до хати Зборовських, постукала неголосно. Тиша. Зоська прочинила двері. Бронек лежав на животі, сховавши лице в подушці. Жінка тихенько поклала на стіл кусень сала і мовчки вийшла. «Добре, що ніхто не бачив», — подумала. За трохи оглянулася — побачила, як до Бронекової хати заходить її сестра Анеля. Зоська всміхнулася: не дадуть люди бідакам пропасти. Ну й добре.

Квітень сорок першого року видався холодним. Дощі змінювалися хуртовинами. Дідичі таки засіяли свої поля ячменем і просом. Малий Степанко, зіщулившись, у блаженській латаній одежині теж ішов по полю, підставляючи спину поривам вітру, і залякними рученятами з насінням змахував раз у раз. Встигав за дорослими, навіть батько похвалив. Вдома холод довго виходив з худорлявого тіла і зуб не попадав на зуб. Зігрівся ніби. Зате вночі малого почала бити пропасниця. Мати піднесла каганця і з тривогою вдивлялася в обличчя Степанка.

— Забери, забери те зерно, воно гаряче, — марив малий. — Я хочу в річку... Катажинка... добре, що ти вернулася... забери мене до себе...

Зоська плакала. Чотири дні й чотири ночі змінювала компреси на палаючій голівці, клала варену теплу картоплю на груди Степанкові. Била поклони перед Матінкою Божою. Просила забрати її.

— Тепер знаю, що тебе боліло ще сильніше ніж твого сина... Не приведи, Господи, пережити свою дитину.

Іван приходив, з болем дивився, як малий марніє, і йшов до худоби. Зривав з в'язанки в коморі широкий засушений лист тютюну, скручував і довго димів ним, аби забутися хоч на трохи... Кільця диму виносили його жаль у нічний туман. Шибеник Степанко, але без нього і життя вже не життя. Не приведи Боже... Винен Йван, таки винен. А чи все воно якимось не так?.. На четверту ніч опустився на коліна поруч зі Софією. Довго витирав німі сльози.

— Пробач мені, Зосько, — видихнув здушено.

Дружина мовчала.

— Але то всі діти вже роблять... Допомагають...

Мовчання.

— Зосько... Скажи щось.

Тихе схлипування.

— Я дала-м йому життя... А він — мені, розумієш? — нарешті промовила. — Нє, не розумієш, ти — хлоп. А що, як у нас не буде більше дітей? Нащо нам свиня, корова, поле? Нащо нам жити, Йване? Ти ж мене заб'єш, чоловіче, — глянула згорьовано.

Незвично зсутулений Іван опустив голову.

— Малий як... як виживе, то я нігди його більше не братиму в негоду... І діти в нас будуть ще... помало... і тебе пальцем більше не рушу... обіцяю... — мовив здушено.

Час бив довбнею по голові, витягувався в довжелезну вервечку молитов, пульсував страшними картинами свідомості. Степан не розплющував очей. Інколи його повіки швидко тремтіли. Софія з надією вдивлялася в змарніле личко: знать, спить. Просто спить. Усе буде добре, втішала саму себе. Коли ввечері до хати ввійшла стара Сташка, а за нею — Анеля зі Збишеком і Басею, вимучена Зоська нажахано глянула на родину й повільно похитала головою. Упала на коліна, як підкошена. Зайшлася в сухому плачі:

— Ні... Він буде жити... Він буде жити, чуєте?.. Буде, буде жити, — повторювала знеможено і товкла кулаками долівку.

Білява кучерява Бася, схожа на ангелика, перелякано дивилася на тітку Зосю. Анеля схлипнула, перехрестилася і пригорнула до себе сина Збишека. Баба Сташка приклала вузлувату руку до лоба малого.

Скрушно промовила:

— Мусимо помолитися. Тут, усі разом. Бог почує. Тільки-но Катажинка, безневинна душа, від нас пішла...

Чи то щира родинна молитва, чи то картопляні компреси допомогли, та на шостий день малий осмислено глянув на світ.

— Я з тіткою Катажинкою був. Вона в такому гарному місці живе. Там усі люди дуже добрі й усміхаються. Але вони не їдять там... і не хочуть, — розказував серйозно матері, а та вицілювала кожен пальчик. — Мені там добре було. Але Єзус Христос сказав, що мені тут зарано еще. І що кожен з нас має когось врятувати на цьому світі... чи навчити... Вже точно не пам'ятаю.

— Мене, мене ти врятував, — втішалася Зоська одужанню синочка.

— А назад мене привела Катажинка. Вона сказала, що тепер завжди буде зі мною, — розповідав Степанко.

Зосьці пішов мороз по шкірі.

— Синочку мій найкращий, — лагідно мовила за хвилю, — ті, що йдуть на небо, назад не повертаються...

— Ні, мамо. Ти просто того не знаєш, — щиро заперечив Степанко. — Вони стоять там, дивляться на землю і чекають своєї черги, щоб повернутися. Щоби знову жити. Щоб стати кращими. Правда, Катажинко? — малий звернув погляд убік.

Зоська роззирнулася. Нікого. Їй стало лячно.

— Ти ж їсти хочеш, сину. Я швидко, — зірвалася з місця.

Хлопчина повільно випив половину горнятка молока.

— Забери, не можу більше, — простягнув горнятко назад. — Хіба Катажинка хоче... Справді не хочеш? А-а-а... Не хоче вона, мамо.

Степан заснув. Дихання його було розмірене, температура не піднімалася. Софія поралася біля печі й раз у раз навшпиньки підходила до сина: спить біднятко. Гарний який... Горщик з картоплею і квасолею тихо вибулькував, на лаві підходив хліб. Те, що було розділене на два тижні передновку, сьогодні стало святковою вечерею. Вийшов з того світу, Богу дякувати. Але ота мова про Катажинку...

Зоська стріпнула головою, відганяючи від себе непотрібне.

Проспитесь — відійде вся та мара від нього.

Хрущ був на диво спритний. Він не спав, як усі його родичі, вдень на салатівій зелені крислатих дерев біля школи, а виявляв недоречний інтерес до світу. Тонкими ніжками з гострими гачечками драпав стиснуту долоню Степанка і все намагався вибратися. Бог сотворив жука таки досконалим: красиві коричневі крильця ховали ще одні, ніжні й прозорі, що разом легко піднімали товстунчика у повітряні світи. Він будив у Степанкові якусь ще не до кінця усвідомлену надію і собі підняти в небо... Хрущ вимагав тривалого розгляду і осмислення, тож воля йому ще скоро не світила.

— Дідичу, продовжуй! — голос вчительки і гострий штурханець сусіда Влодка повернули Степанка до читанки.

Довгий частокіл польських приголосних літер ховав якесь слово.

Хлопчина всіма пальчиками вп'явся в книжечку і намагався вимовити літери.

— Прш... Прже... Пше... — ліпив докупи Степан.

— Вйо, мій коню! — зловтішався ззаду рудий здоровань Петер Цибульський.

— Петер, то не ест добже так мувіць, — з докором мовила вчителька.

— Пшепрашам, пані вчителько, але, як муві мій ойтець, з Івана не бендзе пана, а з русина — поляка.

Пані Ванда повільно поправила сиву гульку й зітхнула.

— Всі ми діти Божі, Петер...

Хрущ дістав несподівану свободу і з переможним гудінням полетів по довгій класній кімнаті. Петер глузливо продовжив:

— Так, пані Шпірковська, і той жук таже є Боже творіння, але то не орел, хоч і літає, що?..

Клас дружно засміявся. Лише Чеслава Щигельська співчутливо дивилася на Степанка. Більшість втішилася смішній появі хруща, іншим сподобалася можливість показати прихильність до Петера. Цибульський же двома вказівними пальцями повільно тицяв навколо по українцях і в такт, з презирливою гримасою, хитав головою.

— Але на кожного орла здибеться сильніший орел, — голос Влодка Брановського вклинився у сміх гостро і рішуче.

За спиною вчительки на стіні висіли червоні полотнища з чорною свастикою і німецьким орлом: так і залишилися після медичного огляду селян. Тепер не витримала пані Шпірковська:

— Читати спочатку навчіться, а потім в політику лізьте! Своїх королів польських всіх навіть не знаєте, та... — махнула знервовано рукою. — Що там з вами говорити, молоко еше на устах не обсохло, — помовчала, у цілковитій тиші переклала книжки на столі декілька разів і додала: — Так, Польща мала важкі часи. Зараз теж нелегко. Але... Але Польща була, є і буде, розумієте? — раптом вибухнула завжди спокійна пані Ванда. — Мені тут все одно, хто ви є: русини чи поляки. Живете на польській землі, їсте польський хліб — учіть польську мову! Зрозуміли? Не чую!

— Та-а-а-ак, пані наuczителько!

Петер виріс наче з-під землі. На його обличчі застиг якийсь хижий вищир. Степанко, Влодко і Тимко переглянулися: буде непереливки. З-за крислатої верби вигулькнули Адріан Міхельсон зі Станіславом Циганом і повільно почали наблизатися.

— Ну що, бидло? На коліна, вже! — наказав Петер і сплюнув через зуби.

— Сам ти бидло, — рішуче відказав Влодко.

— О, бидло не вміє читати, але хоче вкусити, — рудий здоровань затиснув кулаки і ступив уперед.

Адріан і Станіслав повільно заходили ззаду.

— Хлопці, не треба нам сваритися, — Тимко по натурі не був воїном. Та й сорочка його — нова і чиста.

— Стань на коліна і поцілуй мого мешта, та й не будемо сваритися, — в'їдливі слова Петера жалили гадюками.

— А бидло називається бидлом не того, що не вміє читати, — випалив Степанко.

— Хм... — зупинився Петер. — Ну, скажи, чого, аж цікаво мені стало?..

— Бидло робить те, що йому скажуть, бо не має своєї голови... От як ви, — до Адріана і Станіслава.

— Хлопці... Ви не зрозуміли? — звернувся Петер до друзяків. — Він назвав вас бидлом!

— Курва... — Адріан спаленів від люті. — Ти, тупий русине, будеш так з нами? Зараз нагодую тебе землею!

Світ кілька разів перевертався догори дригом. Розчинявся в ненависному Петеровому обличчі. Вибулькував дикими звуками. Ставав червоним і мокрим. Плив туманом і провалювався в темінь. Нарешті умиротворився і заговорив співчутливим голосом тітки Бульбашихи:

— Що, соколики, не поділили? Вставайте, а то геть вас ті більші хлопці притиснули... Йой, та вас тато з мамою не впізнають...

Щоб тато з мамою та й не впізнали? Впізнали. Ліве око Степанка нагадувало велику достиглу сливу з графського саду. Праве через вузьку щілину дивилося на цей несправедливий світ. Голий, вимитий у дерев'яних ночвах Степанко з-під перини із сумом дивився через віконце, як вітер полоще його випраний і подертий одяг.

— Ну, що там таке сталося, розкажуй! — батько дивився строго і без співчуття.

— Та то видиш, старший син Анджея Цибульського з колегами напали на нього, Влодка і Тимка...

— Ціхо, мати! — зупинив дружину Йван. — Перш ніж битися до крові, нех навчиться говорити. А то буде завше потовчений. Ну?..

— Я... Я не міг прочитати читанку в школі. То є дуже важко, — Степанко говорив здушено. — А де я ті букви бачу? В нас у хаті — ні книжки, ні газети...

— У школі треба вчительку слухати добре, тоді й читати будеш. Далі! — батько був твердий мов криця.

— Петер почав сміятися з мене, а Влодко заступився, ну і... Ще й Тимко дістав.

Батько зітхнув, махнув рукою:

— Побилися — помиритесь. В одному селі нам жити і один одному в очі дивитися. До Бразилії, до мавп, як мій брат Ромко, таже не поїдемо. Хату не пересунемо — треба домовлятися, сину. Зрозумів? Ненависна Петерова пика нагло посміхнулася позаду батька і розчинилася. Праве око Степанка не витримало і засльозилося.

— Ну-ну, не реви, — примирливо мовив Йван. — Така доля всіх молодих. Переживеш. Добре, що очі цілі і кості. Так, мати, ходи до роботи.

Тиша. Осоружна та тиша, бо плодить осоружні думки. Вони дістають людську подобу і глумляться над хлопцем, беззахисним і голим. Чого, чого в нього тільки одні штани? Пішов би зараз на... Та яка різниця куди. Просто пішов би з тієї хати, де батьки не співчують йому. Та як батько не розуміє: тепер Петер, Станіслав і Адріан завжди будуть підстерігати і бити. Завжди! Хіба... Хіба якось ось так.

— Читай, Дідич! — мовить пані Шпірковська.

І Степанко читає, як говорить, — швидко і виразно. Вчителька опускає окуляри і вдоволено всміхається — вона завжди так робить, як хтось добре знає. Не вийде, трясця, не вийде...

— Марціне, ходи до мене, поговоримо.

Сонний котяра з клаптями вилянула шерсті глянув зі зверхньою однією усмішкою, крутнув хвостом і зник у кутку. Хлопчина скривився і зарюмсавав.

— Гей, ну що ти, мій хлопчику! Ти ж сильний, не плач, — знайомий лагідний голос змусив підняти голову від вологої перини. — Там, під кущем, у саду, живе гном — той, що варить борщ, пам'ятаєш? Ми до нього підемо в гості!

— Катажинка! — малий обійняв усміхнену біляву дівчину.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ